

## Negende Voortgangsrapportage Binnenhof renovatie

Versie       definitief

Datum       3 april 2023  
Status





## Inhoud

Deze rapportage is als volgt opgebouwd:

1. Stand van zaken renovatie
2. Projectbeheersing en risicomanagement
3. Financiën
4. Overig

## 1. Stand van zaken renovatie

### 1.1. Algemeen

De negende voortgangsrapportage beslaat de periode van augustus 2022 tot en met februari 2023. Zoals in de achtste voortgangsrapportage is vermeld lag de nadruk op besluitvorming over de verschillende ontwerpen. De afgelopen rapportageperiode is hierop belangrijke voortgang geboekt en zijn de ontwerpen verder vastgesteld. Zo wordt in voorliggende rapportage ingegaan op de DO's van de Tweede Kamer (TK) en de Raad van State (RvS). Voor het complexdeel van het ministerie van Algemene Zaken (AZ) en de technische hoofdinfrastructuur (THI) is het voorlopig ontwerp (VO) vastgesteld. Voor de nieuwe publieksentree van de Tweede Kamer is inmiddels het schetsontwerp (SO) vastgesteld. Voor het ministerie van Algemene Zaken (AZ) geldt dat, mede door de latere uithuizing, het DO vastgesteld kan worden in de tweede helft van 2023. Zo ontstaat er ook meer zekerheid over de wijze waarop de programma's van eisen moeten worden uitgewerkt. Het programma gaat nu de technische ontwerpfase in. Dit is daarmee een belangrijke mijlpaal in het renovatieproces.

#### **Nieuwe integrale planning**

In de achtste voortgangsrapportage meldde ik u dat een herijking van de planning zou worden opgesteld. Ik heb in eerdere voortgangsrapportages bij de risico analyse de vooral externe factoren van veiligheidseisen en stikstof al benoemd. De afgelopen periode hebben deze risico's zich echter ook gemanifesteerd en hebben we de precieze impact op ontwerp en uitvoering kunnen berekenen. Met de kennis van nu wordt ingeschat dat door de combinatie van veiligheidseisen en stikstof de planning nu op eind 2028 zal uitkomen.

- *Veiligheidseisen*

In de rapportageperiode is het voorlopig ontwerp (VO) van de technische hoofdinfrastructuur (THI) afgerond. Deze centrale plek voor energievoorziening en technische installaties is bepalend voor de planning. Het Binnenhof heeft een uniek open karakter en de veiligheidssituatie in de huidige tijd heeft ervoor gezorgd dat de eisen die gesteld worden aan de THI zijn toegenomen. Na het hierop aanpassen en vaststellen van het programma van eisen in juni 2022 zijn deze uitgewerkt in ontwerpen. Bij het gereed komen van het voorlopig ontwerp in december 2022, is de impact van de veiligheidseisen duidelijk geworden. De grote aanpassingen in het ontwerp betekenen dat er extra fysieke ruimte nodig is, 70% meer. De toename van veiligheidseisen geldt ook voor de publieksentree van de Tweede Kamer. De aanpassingen in het ontwerp van deze entree worden in de rapportage toegelicht. Bij de uitvoering komt dat, waar eerder het gelijktijdig uitvoeren van werkzaamheden een mogelijkheid bood om op schema te blijven, de beschikbare ruimte in en om het Binnenhof door onder meer het grote ruimtebeslag van de THI, beperkingen met zich meebrengt. Grote werkzaamheden kunnen niet gelijktijdig uitgevoerd worden en moeten volgordevol plaatsvinden. Er zijn daarom geen verdere maatregelen meer te treffen om deze vertraging in te lopen. Deze toename van eisen en het ruimtegebrek zorgen voor een vertraging van in ieder geval 15 maanden.

- *Stikstof*

In de 8e voortgangsrapportage is gemeld dat de mogelijke gevolgen van het vervallen van de gedeeltelijke vrijstelling van de natuurvergunningsplicht voor de bouwsector voor het programma Binnenhof worden onderzocht. Voor het programma Binnenhof is de maximale inzet van elektrisch materieel verkend. Gebleken is dat niet voor alle werkzaamheden volwaardige elektrische alternatieven beschikbaar zijn. Dat is onder meer het geval bij het benodigde materieel voor de specifieke graafwerkzaamheden die dicht op de gevels van het monumentale complex plaats gaan vinden. Met dit gegeven heeft het programma Binnenhof de impact van de stikstofuitstoot door daarin gespecialiseerde bureaus laten onderzoeken.

Voor de beoordeling van de impact op de omgeving is het van belang om op basis van de hoogst verwachte stikstofuitstoot per jaar (het zgn. maatgevend jaar) te bezien of een eventuele stikstofdepositie gevolgen heeft voor natura 2000 gebieden. Uit het onderzoek (AERIUS-berekeningen) blijkt dat voor de renovatie van het Binnenhof een maximale depositie geldt van 0,17 mol/ha/jr. Inmiddels is een natuurvergunning aangevraagd.

De vergunningsaanvragen die waren voorzien vanaf oktober 2022 zijn uitgesteld tot na afhandeling van de aanvraag van de natuurvergunning voor het renovatieprogramma. Het programma wacht nu op de afhandeling van deze vergunningsaanvraag. Voor die tijd kunnen de geplande werkzaamheden niet starten, wat betekent dat deze in ieder geval negen maanden later zullen starten dan voorzien.

Op basis van al verleende vergunningen was het mogelijk om een aantal voorbereidende werkzaamheden wel uit te voeren. In november 2022 is bij de omgevingsdienst Zuid Holland een handhavingverzoek ingediend betreffende deze werkzaamheden. Op het moment van opstellen van deze rapportage is hierover nog geen uitspraak gedaan door het bevoegd gezag. Mocht een uitspraak leiden tot wijzigingen in de geplande werkzaamheden dan wordt hierover tussentijds gerapporteerd.

### **Nieuwe integrale planning**

In 2015 heeft het kabinet besloten tot een renovatie waarbij het Binnenhof in één keer wordt gerenoveerd gedurende een periode van 5,5 jaar. Na de verhuizing van EK, TK en RVS, zijn de werkzaamheden in de zomer van 2021 van start gegaan. Volgens de kaders van het programma zou de afronding van de bouwwerkzaamheden van de renovatie daarmee gepland zijn op eind 2026. De oorspronkelijke planning ging uit van een renovatie in één keer, deze is eerder al met de latere verhuizing van AZ naar de tijdelijke huisvesting losgelaten. Het uitgangspunt is dat AZ 5,5 jaar na vertrek terugkeert.

Met de kennis van nu is de extra benodigde tijd als gevolg van toenemende veiligheidseisen en stikstof twee jaar tot eind 2028. In de huidige context zijn er te veel onzekerheden om nu een definitieve datum vast te stellen. Niet eerder dan eind 2028 is voorzien dat de eerste delen van de complexen opgeleverd kunnen worden voor de bewoners. Voor specifieke onderdelen geldt dat binnen de beschikbare fysieke ruimte voor bouwlogistiek en ruimte voor stikstofuitstoot naar optimalisaties moeten worden gezocht om eind 2028 klaar te zijn. Hierbij kan worden gedacht aan het verschuiven van grote werkzaamheden voor de nieuwe publieksentree van de Tweede Kamer en werkzaamheden in de buitenruimte zoals bijvoorbeeld de gracht ter hoogte van de Stadhouderspoort.

### Onderzoek doen

Gedurende de rapportageperiode heeft de onderzoeksfase verder vorm gekregen waarin diverse (destructieve) onderzoeken worden uitgevoerd. De onderzoeksfase die loopt tot begin 2024 is nu ongeveer halverwege. Het vooraf uitvoeren van (destructieve) onderzoeken vormt een belangrijke beheersmaatregel om meer inzicht te verkrijgen in de staat van de gebouwen en om aannames binnen de renovatieplannen te toetsen. Mochten de onderzoeksuitkomsten daartoe aanleiding geven dan biedt de onderzoeksfase de ruimte hier tijdig op in te spelen.

Uit de onderzoeken komen zaken naar voren. Zo zijn er bijzondere archeologische vondsten gedaan. In het complexdeel van de Raad van State is een nog onbekende kademuur (13<sup>e</sup>/14<sup>e</sup> eeuw) en kelder (16<sup>e</sup>/17<sup>e</sup> eeuw) aangetroffen. Uit verfonderszoeken bleek dat de buitengevel van het voormalig ministerie van Koloniën aan de Pleinzijde meer dan 29 verflagen heeft gehad gedurende de afgelopen 163 jaar. Zo kan tijdig worden onderzocht wat dit betekent voor de voorziene gevelwerkzaamheden. De nieuwe kleurstelling voor de rijksmonumenten op het Binnenhof wordt zo historisch accuraat en kan gekeken worden of er een technische noodzaak is om de verflagen te verwijderen.

De eerste helft van de onderzoeksfase laat zien dat voor de nu onderzochte delen de status van het gebouw slechter is dan voorzien. Zo is er in het gebouw van de Eerste Kamer meer asbest gevonden dan eerder bekend. Ook zorgen het grote aantal sparingen (luchtkanalen) in het Tweede Kamergebouw ervoor dat aanvullende ontwerpwerkzaamheden nodig zijn voor de technische uitwerking. Per complexdeel zal in deze rapportage worden ingegaan op verschillende onderzoekswerkzaamheden.

Naast onderzoekswerkzaamheden worden ook voorbereidingen getroffen voor de uitvoeringsfase. Hierbij kan gedacht worden aan verleggen van kabels en leidingen, archeologisch onderzoek, inrichten van monitoring en uitvoeren van nulmetingen en bouwplaats inrichting. Voor deze werkzaamheden zijn meerdere vergunningen verleend.

## 1.2. **Gebouwdeel Tweede Kamer (TK)**

### *Werkzaamheden*

In het complexdeel Tweede Kamer zijn in deze rapportageperiode meerdere onderzoeken uitgevoerd om uitvoeringsrisico's te beperken en tijdig op bevindingen in te kunnen spelen. We bespreken een aantal van de bevindingen.

Ten behoeve van het toekomstige klimaatsysteem is het leidingwerk in onder meer bestaande schouwen onderzocht en is onderzoek gedaan naar bestaande sparingen (luchtkanalen) in constructies om te kunnen bepalen of nieuwe sparingen nodig zijn voor de toekomstige leidingen en kanalen. Gebleken is dat het huidige aantal sparingen hoger en diverser is dan vooraf aangenomen waardoor het technisch ontwerp hierop momenteel wordt aangepast. De waterdichtheid van de bestaande kelder is onderzocht en blijkt niet adequaat. Aanvullende werkzaamheden zijn nodig en zullen worden ingepland om lekkages in de toekomst te voorkomen. Daarnaast blijkt uit gevelinspecties dat de staat van de gevels slechter is dan op basis van onderzoeken van de buitenkant had kunnen worden vastgesteld. Door deze onderzoeken kunnen aanvullende maatregelen worden getroffen om in de uitvoeringsfase onverwachte tegenvallers zoveel als mogelijk te voorkomen.

In het complex is het demonteren van (systeem) plafonds in volle gang. Hierbij zijn historische plafonds ontdekt. Op dit moment overleggen het RCE, monumentenzorg en het ontwerpteam over hoe, in het licht van de renovatiewerkzaamheden, het beste met deze vondsten kan worden omgegaan en of dit een impact heeft op de ontwerpen. Vanaf de zomer 2022 is er gestart met de uitvoeringswerkzaamheden voor de energievoorziening tijdens de bouw. Deze energievoorziening zal ook voor de definitieve situatie worden ingezet.

*Historische plafonds in de TK, foto: RVB*



*Artist Impression Ontwerp Publieksentree TK, De Architecten Cie & Karres en Brands Publieksentree*



*Artist Impression Ontwerp Publieksentree TK, De Architecten Cie & Karres en Brands Publieksentree*



*Artist Impression Statencafe, Berns en de Architecten Cie*



*Loszagen van de grondwetbank, foto: RVB*

### *Ontwerp*

In december heeft er een interieurmarkt plaatsgevonden voor alle gebruikers/kamerbewoners in aanwezigheid van de bouwbegeleidingscommissie (BBC) en de ondervoorzitter van de Tweede Kamer. 22 februari j.l. is het definitieve ontwerp (DO) voor het interieur vastgesteld, alsmede het schetsontwerp (SO) voor de publieksentree TK waarvan hierboven een impressie wordt gegeven. In de achtste voortgangsrapportage is toegelicht dat de grondwetbank niet behouden kan blijven. In deze rapportageperiode is de bank zorgvuldig verwijderd en het natuursteen veiliggesteld zodat dit kan worden hergebruikt. Onderzocht wordt op welke wijze dit kan worden gedaan. De komende periode zal in samenspraak met bij de grondwetbank betrokken partijen worden bezien op welke wijze een alternatief kan worden vormgegeven.

Zoals in de zesde voortgangsrapportage vermeld is was een centrale publieksentree buiten de huidige contouren van het complex vanwege veiligheidsoverwegingen de voorkeursvariant van de gebruiker Tweede Kamer. Hierdoor is het ruimtebeslag groter geworden. Het VO voor de publieksentree is zoals toegelicht in de achtste voortgangsrapportage herzien naar aanleiding van feedback van de hulpdiensten ten aanzien van de veiligheid. Op basis van die input en het overige participatietraject is een nieuw schetsontwerp tot stand gekomen en opnieuw aan alle betrokken partijen voorgelegd. Op basis van deze gesprekken wordt deze schets de komende periode verder uitgewerkt en de participatie gecontinueerd.

In de vorige voortgangsrapportage is toegelicht dat de vergunningsaanvragen voor zowel de monumenten en niet-monumenten van het Tweede Kamercomplex zijn ingediend. De uitvoeringswerkzaamheden hiervoor kunnen echter pas starten wanneer de aanvraag voor de natuurvergunning is afgehandeld. De vergunning publieksentree wordt ingediend na afronding van het DO, begin 2024.

### 1.3. **Gebouwdeel Eerste Kamer (EK)**

#### *Werkzaamheden*

Voor het gebouwdeel Eerste Kamer is er in deze periode van de onderzoeksfase veel asbestonderzoek uitgevoerd. Gebleken is dat er meer asbest aanwezig is dan kon worden voorzien. De noodzakelijke onderzoeken zijn van belang om de exacte locatie te bepalen zodat in de loop van 2023 het asbest veilig kan worden verwijderd.

Uit onderzoek is gebleken dat de waterdichtheid van de kelders van het Eerste Kamergebouw ook niet afdoende is. Om de gebouwen te beschermen moeten aanvullende maatregelen worden getroffen in de gebouwdelen van de Eerste Kamer waarvan het souterrain grenst aan de Hofvijver. De voorbereidingen voor het realiseren van de noodzakelijke funderingsverstevigingen aan de gebouwdelen van Eerste Kamer ten behoeve van de realisatie van de technische hoofdinfrastructuur (THI) op het Opperhof zijn in volle gang. Ter voorbereiding op deze funderingsversterkingen hebben de afgelopen maanden funderingsinspecties en onderzoeken plaatsgevonden.

Het Eerste Kamergebouw is het oudste deel van het Binnenhofcomplex dat gerenoveerd gaat worden. Dat betekent dat de vele aanwezige monumentale delen op zorgvuldige wijze beschermd moeten worden tijdens de verbouwing. Delen die konden worden uitgenomen, zoals bijvoorbeeld deuren, zijn in opslag geplaatst. Monumentale onderdelen die niet kunnen worden verwijderd dienen beschermd te worden. Dit betekent dat onder meer trappartijen, historische wanden en deuren zijn afgeschermd door middel van houten betimmeringen.

Voorafgaand aan de start van de uitvoeringsfase die voor het gebouwdeel Eerste Kamer is voorzien vanaf 2025 moet de huidige staat van het pand goed zijn geanalyseerd. Om de exacte staat van onder meer vloeren en wanden te kunnen bepalen zijn afgelopen periode tientallen kleine gaten geboord om de opbouw van wanden en vloeren en daarmee ook de stevigheid van de constructie in kaart gebracht. Dit alles gebeurt zorgvuldig in overleg met bouwhistorici.



*Impressie renovatie Eerste Kamer, BiermanHenket*



### *Ontwerp*

De in deze periode gestarte architect (Bierman Henket) heeft het eerste deel van het definitief ontwerp nagenoeg afgerond. De vaststelling met de gebruiker vindt in de eerste helft van 2023 plaats. Het definitief ontwerp zal gefaseerd worden vastgesteld.

### *Vergunningen*

Na het gereedkomen van de tweede fase van het DO in de loop van 2023 zal de omgevingsvergunning worden aangevraagd voor dit gebouwdeel.

## **1.4. Gebouwddeel Raad van State (RvS)**

### *Werkzaamheden*

In oktober 2022 zijn onder de voormalige Volle Raadzaal een kademuur (13<sup>e</sup>/14<sup>e</sup> eeuw) en een kelder (16<sup>e</sup>/17<sup>e</sup> eeuw) aangetroffen. De archeologische vondst maakt onderdeel uit van de onderzoeksfase van de renovatie. In een eerder stadium is het risico onderkend dat er meer oude restanten in de bodem aanwezig zijn dan wat op basis van beschikbare documentatie en oude tekeningen terug te vinden is. Daarom wordt er tijdens de onderzoeksfase in samenwerking met de Gemeente Den Haag archeologisch onderzoek uitgevoerd in en rond de huisvesting van Raad van State op het Binnenhof.



*Kademuur in de Volle Raadzaal, foto RVB*

Op de plek waar een nieuw souterrain is gepland is het onderzoek inmiddels afgerond. De vondsten blijken van een dusdanige omvang en bouwhistorische waarde dat er nader onderzoek en afstemming noodzakelijk is om meer zekerheid over de haalbaarheid van dit geplande souterrain te krijgen. Daarom wordt een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd met als doel te onderzoeken of het mogelijk is om met behoud van deze archeologische vondst ook voldoende werkplekken te realiseren. Het tweede kwartaal van 2023 zijn de resultaten van dit haalbaarheidsonderzoek beschikbaar. Dit betekent dat dan ook duidelijkheid is over de impact van deze vondst op het ontwerp.

De vondst geeft nieuwe inzichten in de oudste ontwikkeling van het Binnenhofcomplex. Bij deze, en overigens ook andere archeologische vondsten, vindt afstemming plaats met de RCE en afdeling Monumentenzorg van de Gemeente Den Haag om te bepalen op welke wijze (gedeeltelijke) inpassing binnen het ontwerp kan plaatsvinden. Het traject voor de vergunningen voor de Raad van State

en de Eerste Kamer der Staten-Generaal loopt. In maart 2023 heeft afstemming plaatsgevonden met de Gemeente Den Haag en het RCE over het inpassen van de vondsten in het ontwerp.

#### *Ontwerp*

Onder voorbehoud van de uitkomsten van het haalbaarheidsonderzoek naar aanleiding van de archeologische vondst is het DO afgerond.

### **1.5. Gebouwdeel Algemene Zaken (AZ)**

#### *Werkzaamheden*

Momenteel kan het ministerie van AZ het Binnenhofcomplex nog niet verlaten omdat de tijdelijke huisvesting nog niet gereed is. Zoals in de brief aan de kamer van 5 november 2021 is gemeld is de oorspronkelijke locatie afgefallen waardoor een nieuwe locatie ontwikkeld moest worden met een langer verblijf tot gevolg. Het Rijksvastgoedbedrijf heeft om deze reden een verlenging van de vergunning voor gebruik van het Binnenhofcomplex aangevraagd. Momenteel wordt toegewerkt naar een uithuizing in Q1 2024. Het college van de gemeente Den Haag heeft ingestemd met verlenging van het gebruik van het Binnenhofcomplex tot uiterlijk 31 juli 2024.

Er zijn bij het ministerie van AZ aanvullende maatregelen getroffen om veilig verblijf tot uiterlijk 31 juli mogelijk te maken. Zo zijn aanvullende maatregelen getroffen omtrent de brandveiligheid en geluidswering. Deze maatregelen zijn in Q4 van 2022 geïnstalleerd zoals extra brandscheidingen, veilige en toegankelijke vluchtwegen en geluiddempende voorzieningen.

#### *Ontwerp*

In december 2022 is het VO vastgesteld en daarmee is de belangrijkste basis gelegd. In de tweede helft van 2023 kan het DO vastgesteld worden.

### **1.6. Technische Hoofdinfrastructuur**

#### *Werkzaamheden*

In de achtste voortgangsrapportage werd ingegaan op het starten van het ruimen van de kabels en leidingen op het Opperhof. Deze zijn in de tweede helft van 2022 geschoond of weggehaald. Tijdens deze werkzaamheden werd, in samenwerking met de gemeente Den Haag, archeologisch onderzoek verricht. De diverse vondsten geven de dienst archeologie van de gemeente Den Haag meer kennis over het verleden van het Binnenhof.



*Werkzaamheden Opperhof, foto RVB*

### *Ontwerp*

Het integraal VO voor de technische hoofdinfrastructuur (THI) is in december 2022 vastgesteld. Bij het uitwerken van het ontwerp gedurende deze rapportageperiode is gebleken dat de noodzakelijke veiligheidseisen die passen in de huidige maatschappelijke context en die door de gebruikers zijn vastgesteld, in de uitvoering een grote impact hebben. Zo bleek na overleg met aannemers en technici dat voor aanvullende noodstroomvoorzieningen en gevraagde redundantie van verschillende installaties meer ruimte nodig is dan eerder kon worden verondersteld. Na het vaststellen van het VO in december 2022 kon het effect van alle extra benodigde eisen op zowel de uitvoering als de meer precieze invulling van het ontwerp worden berekend. Uit de opstelling blijkt dat de totale ruimte die voor de THI nodig is wel 70% groter is dan waarop was geanticipeerd. Omdat de bak van de THI groter is en dichter op de gevel van de gebouwdelen komt als gevolg van de 70% meer fysieke ruimte is een groter aantal funderingsversterkingen nodig. Daarnaast kost het bouwen van deze grotere bak meer bouwtijd. Ook de toegenomen hoeveelheid materieel moet op het Binnenhofcomplex worden opgeslagen en dat zorgt voor beperkingen in de bouwlogistiek. De inpassing op het Opperhof was al bijzonder complex, qua ruimtebeslag in het hart van het monument tussen eeuwenoude funderingen in. En het toegenomen ruimtebeslag van de THI maakt dat de uitvoering nog complexer wordt in de tijd.

Het realiseren van de THI is voorwaardelijk voor de oplevering van de gebouwdelen, omdat deze pas daarna kunnen worden aangesloten op de centrale energie- en veiligheidsvoorzieningen. Daarnaast hebben deze graafwerkzaamheden die niet met elektrisch materiaal kunnen worden uitgevoerd, stikstofuitstoot tot gevolg. Dit betekent dat andere werkzaamheden die ook stikstofuitstoot met zich meebrengen op een later moment plaatsvinden en niet meer gelijktijdig met de werkzaamheden voor de THI kunnen plaatsvinden. Bij de uitvoering komt dat, waar eerder het gelijktijdig uitvoeren van werkzaamheden een mogelijkheid bood om op schema te blijven, de beschikbare ruimte in en om het Binnenhof door onder meer het grote ruimtebeslag van de THI, beperkingen met zich meebrengt. Grote werkzaamheden kunnen niet gelijktijdig uitgevoerd worden en moeten volgtijdelijk plaatsvinden. Er zijn daarom geen verdere maatregelen meer te treffen om deze vertraging in te lopen. Deze toename van eisen en het ruimtegebrek zorgen voor een vertraging van circa 15 maanden. Zoals aangegeven in de achtste voortgangsrapportage is als beheersmaatregel de opdrachtverlening van de ruwbouw van de technische ruimte vervroegd. De splitsing van ruwbouw en de installaties en ringleidingen maakt dit mogelijk.



*Impressie contouren technische hoofdinfrastructuur*

*Uitvoering*

Het Technisch Ontwerp voor de ruwbouw is klaar. Voorbereidende werkzaamheden voor de daadwerkelijke uitvoering, zoals funderingsversterkingen en het verlagen van de vloer van de Stadhouderspoort, zijn in afwachting van verlening van de natuurvergunning.

**1.7.****Buitenruimten***Werkzaamheden*

Het DO traject is gestart. Momenteel worden de raakvlakken met de overige complexdelen geïnventariseerd en uitgewerkt. Zo wordt er gewerkt aan de riolering en hemelwaterafvoer en de hoogteverschillen ten behoeve van de integrale toegankelijkheid van de gebouwen.

*Ontwerp*

In de achtste voortgangsrapportage is toegelicht dat het participatietraject voor de Hofplaats is gestart. Een van de aandachtspunten die in dit traject naar voren kwamen was het aanbrengen van nog meer groen dan al was voorzien. Op basis hiervan is het schetsontwerp aangepast met zo veel mogelijk groeninrichting en half verharding. Zo wordt verder invulling gegeven

aan duurzaamheid en vergroening. Samen met de gemeente Den Haag wordt verder onderzocht hoe de werkzaamheden in de buitenruimte in het kader van de renovatie zo goed mogelijk kunnen aansluiten op eventuele werkzaamheden die de gemeente voorziet in de openbare ruimte.

De buitenverlichting van de complexdelen is zeer verouderd en niet duurzaam. Vervanging is daarom noodzakelijk. In de rapportageperiode zijn de plannen voor de buitenverlichting en de aanlichting van de Hofvijverzijde afgerond. In overleg met de gemeente is ervoor gekozen om de buitenverlichting van het Binnenhofcomplex aan te laten sluiten bij de reeds vervangen buitenverlichting van andere gebouwen in de directe omgeving, het Museumkwartier. De vergunning voor het aanlichten van de Hofvijverzijde van het Binnenhofcomplex wordt op korte termijn aangevraagd. De realisatie van de buitenverlichting aan de Hofvijverzijde van het complex zal zo spoedig mogelijk na toekenning van de vergunning plaatsvinden om bij te dragen aan een zo aantrekkelijk mogelijk beeld op het Binnenhof voor bezoekers van de Haagse binnenstad.



*Huidige aanlichting Hofvijverzijde, foto Studio DL Lighting Design*



*Impressie Aanlichting Hofvijverzijde Definitief Ontwerp, Studio DL Lighting Design*

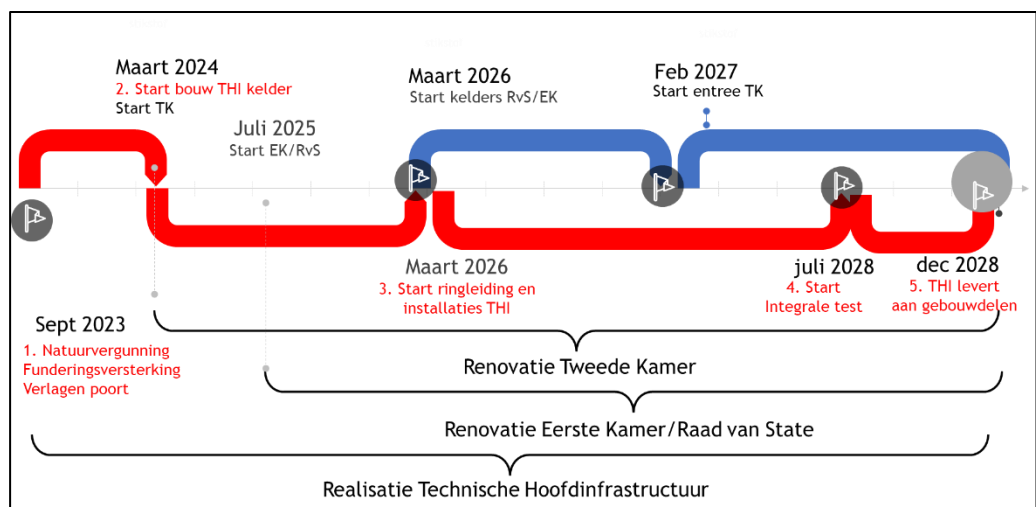
## 2. Projectbeheersing en risicomangement

### 2.1. Planning

In 2015 heeft het kabinet besloten tot een renovatie waarbij het Binnenhof in één keer wordt gerenoveerd gedurende een periode van 5,5 jaar. Na de verhuizing van EK, TK en RVS, zijn de werkzaamheden in de zomer van 2021 van start gegaan. Volgens de kaders van het programma zou de afronding van de bouwwerkzaamheden van de renovatie daarmee gepland zijn op eind 2026. De oorspronkelijke planning ging uit van een renovatie in één keer, deze is eerder al met de latere verhuizing van AZ naar de tijdelijke huisvesting losgelaten. Het uitgangspunt is dat AZ 5,5 jaar na vertrek terugkeert.

In de achtste voortgangsrapportage is toegelicht dat er verschillende ontwikkelingen zijn die impact hebben op de planning en dat het Rijksvastgoedbedrijf zich inspant om optimalisatie- en versnellingsmogelijkheden in alle complexdelen te vinden. De afgelopen maanden is een herijking van de planning uitgevoerd en is een nieuwe integrale planning opgesteld. Gelijktijdig hebben zich in de afgelopen periode een aantal ontwikkelingen voorgedaan en zijn risico's opgetreden met een grote impact op de planning.

Met het afronden van de ontwerpfase is sinds de achtste voortgangsrapportage met de aannemers de integrale planning verder uitgewerkt. Hiermee is meer inzicht gekomen in de benodigde fysieke ruimte en mogelijkheden om de bouwlogistiek te optimaliseren. Hierbij is met name ook gezocht naar mogelijkheden om werkzaamheden meer parallel te kunnen uitvoeren. Figuur 1 geeft een overzicht van kritieke activiteiten in de nieuwe integrale planning die bepalend zijn voor de minimale doorlooptijd van de renovatie.



Figuur 1 toelichting minimale doorlooptijd

Het realiseren van de THI is voorwaardelijk voor de oplevering van de gebouwdelen, omdat deze pas daarna kunnen worden aangesloten op de centrale energie- en veiligheidsvoorzieningen. De minimale doorlooptijd van de THI is daarmee bepalend voor de planning als geheel. De rode lijnen geven de fasering aan waarin de THI

gerealiseerd wordt. Omdat de omvang van deze werkzaamheden groter is dan eerder is voorzien duren deze dan ook langer. Parallel worden de renovaties van de gebouwdelen uitgevoerd.

Bij de uitvoering komt dat, waar eerder het gelijktijdig uitvoeren van werkzaamheden een mogelijkheid bood om op schema te blijven, de beschikbare ruimte in en om het Binnenhof door onder meer het grote ruimtebeslag van de THI, beperkingen met zich meebrengt. Grote werkzaamheden kunnen niet gelijktijdig uitgevoerd worden en moeten volgordevol plaatsvinden. Er zijn daarom geen verdere maatregelen meer te treffen om deze vertraging in te lopen. Deze toename van eisen en het ruimtegebrek zorgen voor een vertraging van circa 15 maanden. Het realiseren van deze werkzaamheden (blauwe lijnen) is dan ook niet eerder mogelijk nadat in stap 3 de kelder voor de THI gerealiseerd is.

Evenals vele bouwprojecten heeft de uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State inzake de bouwvrijstelling voor stikstof ook grote gevolgen voor de planning. Na het uitvoeren van de benodigde onderzoeken naar de impact van de stikstofuitstoot is de aanvraag voor de natuurvergunning ingediend. De start van werkzaamheden wacht logischerwijs op de afhandeling van deze aanvraag en vertraagt hierdoor minimaal negen maanden. De eerste drie maanden hiervan waren voor de benodigde onderzoeken en zes maanden is de minimale periode voor het beoordelen van de vergunningaanvraag door het bevoegd gezag. Door de Porthos-uitspraak moet rekening gehouden worden met de impact van eventuele stikstofuitstoot tijdens de uitvoeringsfase, zoals in de vorige alinea toegelicht. De aanvraag voor de natuurvergunning vertraagt tot slot niet alleen de start van de werkzaamheden maar schept ook nieuwe onzekerheden voor het programma omdat op het moment van schrijven van deze rapportage niet duidelijk is wanneer deze aanvraag is afgehandeld. Het afhandelen van deze aanvraag ligt daarbij niet binnen de invloedssfeer van het programma.

In de huidige onderzoeksfase heeft de vondst van de kademuur in het gebouwdeel van de Raad van State geleid tot een aanvullend onderzoek naar de haalbaarheid van het ontwerp in de nieuwe situatie en benodigde aanpassingen om tot een vergunbare oplossing te komen. Deze bijzondere vondsten en de uitkomsten van onder meer asbestonderzoeken brengen in algemene zin met zich mee dat moest worden onderzocht op welke wijze de ontwerpen hierop moeten worden aangepast. Dit heeft meer tijd gekost dan was voorzien.

Met de kennis van nu is de extra benodigde tijd als gevolg van toenemende veiligheidseisen, archeologische vondsten en stikstof in totaal minimaal 2 jaar. In de huidige context zijn er te veel onzekerheden om nu een definitieve datum vast te stellen. Niet eerder dan eind 2028 is voorzien dat de eerste delen van de complexen opgeleverd kunnen worden aan de bewoners. Voor specifieke onderdelen geldt dat binnen de beschikbare fysieke ruimte voor bouwlogistiek en ruimte voor stikstofuitstoot naar optimalisaties moeten worden gezocht om eind 2028 klaar te zijn.

Om een terugkeer vanaf eind 2028 te realiseren zal bij de verdere uitwerking van de ontwerpen en de voorbereiding van de uitvoering met de aannemers worden gezocht waar verdere versnellingsmaatregelen en optimalisaties in de planning mogelijk zijn. Dit is ook nodig omdat de komende jaren nog een aantal grote onzekerheden aanwezig zijn die ook vertraging kunnen veroorzaken, zoals verdere vertragingen in het vergunningentraject en nieuwe onverwachte uitkomsten van onderzoeken. Ook kunnen ongunstige marktomstandigheden, zoals de beschikbaarheid van voldoende beschikbaar (elektrisch) materieel en gekwalificeerd

personeel gevolgen hebben voor de planning. Deze risico's worden in 2.2 verder toegelicht. Gegeven deze onzekerheden betreft de planning dan ook een momentopname. Medio 2025 volgt na afronding van alle ontwerpstappen en het contracteren van de marktpartijen een belangrijk ijkmoment waarin met meer zekerheid een meer exacte bandbreedte is af te geven waarbinnen de complexdelen opgeleverd zullen worden.

## 2.2. Risico's

In de voorgaande voortgangsrapportages is inzicht gegeven in de toprisico's en de ontwikkeling daarvan voor het programma Binnenhof Renovatie. In deze rapportage wordt opnieuw stilgestaan bij deze risico's. In de afgelopen periode zijn een aantal eerder benoemde toprisico's deels opgetreden en zijn een aantal risico's beter in beeld gekomen en geconcretiseerd voor met name stikstof en de toegenomen veiligheidseisen. Hierop wordt kort ingegaan voordat de toprisico's benoemd worden.

### *Opgetreden risico's*

Door het vervallen van de bouwvrijstelling voor stikstof is het exogene toprisico opgetreden, dat eventueel benodigde vergunningen voor de start van de (bouw-) werkzaamheden niet tijdig onherroepelijk zijn of aanvragen hiervoor niet tijdig zijn afgehandeld. De opgetreden gevolgen van het vervallen van de bouwvrijstelling voor stikstof zijn beschreven bij de planning. Beheersing van dit risico vindt plaats door maximaal in te zetten op gebruik van schoon en emissieloos materieel en spreiding van werkzaamheden die stikstofemissie veroorzaken in de tijd.

De toename en cumulatie van veiligheidseisen zijn te verklaren vanuit maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen jaren, maar hebben als gevolg dat besluitvorming en aanpassing van ontwerpen noodzakelijk waren. De betreffende toprisico's om ontwerpen binnen de budgettaire kaders te krijgen en de daartoe benodigde tijd voor besluitvorming zijn daarmee ook opgetreden. Daarnaast is ook het benoemde risico op nieuwe archeologische vondsten en een grotere aanwezigheid van asbest in de diverse gebouwdelen opgetreden.

Voorgenoemde ontwikkelingen vormen op dit moment een blijvend risico voor het behalen van de doelstellingen van het programma en vragen om extra inspanning op beheersing. Na het doorlopen van de vergunningenprocedures, de afronding van de onderzoeksfase en voortgang in het contracteren van werkzaamheden komt de komende twee jaar meer zicht op de ontwikkeling van belangrijke onzekerheden.

Naast archeologische onderzoeken kunnen vanuit lopende asbest en bouwkundige onderzoeken nog risico's optreden. Het vooraf uitvoeren van (destructieve) onderzoeken is een belangrijke beheersmaatregel om meer inzicht te verkrijgen in de staat van de gebouwen en om aannames binnen de renovatieplannen te toetsen. De impact van de benodigde aanpassingen in de ontwerpen blijft op voorhand lastig in te schatten. Daarbij komt de nadruk steeds zwaarder te liggen op het beheersen van uitvoeringsrisico's.

Binnen de ontwerptrajecten spelen een aantal inhoudelijke vraagstukken en (potentiële) wijzigingen van de scope, waarbij (deels externe) besluitvorming kan leiden tot onzekerheid. Met gebruikers en betrokken stakeholders wordt zorgvuldig afgewogen of wijzigingen in deze fase nog nodig zijn en voorkomen kunnen worden. Tenslotte zijn, evenals in de rest van Nederland, ook de huidige marktomstandigheden een risico. Dit betreft niet alleen de prijsontwikkeling en hoge

inflatie maar, zoals eerder toegelicht, ook de beschikbaarheid van (elektrisch) materieel, grondstoffen en gekwalificeerd personeel.

#### *Inschatting toprisico's*

Naast bovengenoemde belangrijkste ontwikkelingen ten aanzien van de risico's binnen het programma, hebben de volgende risico's momenteel de hoogste kans dat zij zich voordoen. Deze toprisico's worden gepresenteerd in willekeurige volgorde. Hierbij zijn actuele ontwikkelingen en belangrijke beheersmaatregelen weergegeven.

- Vergunningen (omgevingsvergunningen en natuurvergunning) – voorwaardelijk voor de start van (bouw)werkzaamheden - zijn niet tijdig onherroepelijk.
  - *Door de uitspraak van de Raad van State in de Porthos-zaak is de bouwvrijstelling, waar het programma gebruik van maakte, niet langer toepasbaar. Zoals toegelicht onder planning heeft het optreden van dit risico direct gevolgen voor de start van de uitvoeringswerkzaamheden van de THI. Voor lopende vergunningsaanvraagprocedures dienen de mogelijke gevolgen van stikstofuitstoot te worden onderzocht. De beheersing voor de vergunning(en) vindt plaats door nauwe afstemming van RVB met de Omgevingsdienst, RCE, Monumentenzorg en overige disciplines bij de gemeente (frequent overleg). Er wordt maximaal ingezet op het gebruik emissieloos materieel.*
- Archeologische vondsten leiden tot noodzakelijke aanpassingen in het ontwerp en/of uitvoeringwerkzaamheden.
  - *In voorgaande rapportage gaven wij aan dat de aannemelijkheid van het nogmaals optreden van het risico was afgenomen. Wij hebben afgelopen periode een tegenvaller moeten constateren omdat binnen de beoogde ruimte voor het souterrain van Raad van State eind november 2022 een vondst is gedaan, mogelijk met impact op het ontwerp. De afgelopen maanden is een aanvullend onderzoek uitgevoerd naar de haalbaarheid van het ontwerp. Het risico op archeologische vondsten blijft bestaan totdat alle graafwerkzaamheden zijn verricht. Beheersing vindt plaats door zo vroeg mogelijk potentiële vindplaatsen te onderzoeken en waar mogelijk ook voor adaptatie te zorgen om eventuele vondsten mee te nemen in de plannen voor de renovatie.*
- Integraliteit van de renovatie Binnenhof is onvoldoende geborgd (veiligheidsrisico, onderhoudsrisico, bedrijfsvoeringsrisico).
  - *De projecten bij de verschillende gebruikers maken deel uit van het programma Binnenhof renovatie, waarbinnen integraal op de programmadoelen wordt gestuurd. Het risico is een belangrijk punt van aandacht waar doorlopend, in samenwerking met de uitvoerende partijen wordt gestuurd op integraal handelen. Dit is geborgd door de samenwerking met de aannemers en de uitvoerende partijen waarin integrale sturing op planning, veiligheid, logistiek, omgevingsmanagement en bouwplaats inrichting zijn voorzien.*
- Besluitvorming en tegenvallers tijdens voorbereiding en uitvoering technische hoofdinfrastructuur (THI) leiden tot hinder voor de renovatie.
  - *Het risico dat niet tijdig kan worden gestart met uitvoeringswerkzaamheden is opgetreden vanwege de eerder beschreven extra veiligheidseisen en als gevolg van stikstof. Vertraging bij de THI kan vervolgens ook leiden tot hinder of in het ergste geval vertraging op andere onderdelen van de renovatie. Samen met uitvoerende partijen wordt doorlopend verkend op welke wijze vertraging kan worden geminimaliseerd.*
- De benodigde besluitvorming voor faseovergangen verloopt moeizaam.
  - *Voorspoedige besluitvorming vormt een essentiële randvoorwaarde voor de voortgang van de Binnenhof renovatie. Over de rapportageperiode is*



- op te merken dat betrokkenen constructief samen hebben gewerkt aan de complexe ontwerpproblemen.*
- Het ontwerp van de complexdelen is niet passend te krijgen binnen het budget.
    - *Het risico heeft zich voor verschillende complexdelen in eerdere ontwerpfasen geopenbaard. Ter beheersing van risico's wordt bij de faseafsluitingen inzichtelijk gemaakt of en zo ja waar de verschillen in de kosten vandaan komen, om vervolgens besluitvorming te kunnen organiseren. Gedurende de ontwerpfasen worden kosten gemonitord, zodat tussentijds eventuele versoberingen overwogen kunnen worden indien het budget niet toereikend is en/of geen financiering beschikbaar is. Daarnaast wordt vastgesteld of een beroep wordt gedaan op een disclaimer indien oorzaken van kostenstijgingen liggen op het gebied van marktspanning, veiligheid, duurzaamheid en onvoorziene uitvoeringsrisico's. In de nadere ontwerp-concretisering en met de afronding van de onderzoeksfase in 2024 zal meer duidelijk worden over de werkelijke staat van de panden. Niet alleen (archeologische) vondsten hebben invloed op de ontwerpen, ook vanuit andere onderzoeken (bijv. asbest of bouwkundige onderzoeken) ontstaat meer duidelijkheid en zekerheid over het benodigde budget.*
  - RVB en opdrachtnemers bereiken geen overeenstemming over de aanbidding gedurende prijsvormingsfase.
    - *Dit risico is actueel, gezien de spanning die is ontstaan door ontwikkeling van de kosten en schaarste van (elektrische) materialen, arbeid en grondstoffen. Om het risico op sterk afwijkende aanbiddingsprijzen te beheersen vindt standaard op drie manieren kostenbepaling plaats: De ontwerpen worden afgeprijsd door kostenbureaus van ontwerpers. Daarop vinden second opinions plaats voordat deze als referentie worden gehanteerd bij het toetsen van de ramingen door aannemers. Daarnaast wordt er tijd en energie besteed aan het opbouwen van een effectieve samenwerkingsrelatie tussen de drie aannemers(combinaties) en het RVB. Hierover zijn samenwerkingsafspraken gemaakt. De uitvoerende partijen zijn in een vroege fase bij de ontwerpen betrokken, om zodoende vroegtijdig te kunnen waarschuwen voor uitvoeringsrisico's en andere kostenverhogende aspecten in het ontwerp, wat zo nodig tot bijstelling leidt. Dit risico en de beheersing ervan kennen een relatie met de disclaimer marktspanning.*
  - Gedurende de renovatie ontstaat brand met onherstelbare schade.
    - *De renovatie is urgent, mede gelet op het reeds bestaande brandveiligheidsrisico. Dat betekent dat in de uitvoeringsplannen, werkvoorbereiding en in de uitvoering, specifieke maatregelen worden genomen ter voorkoming van brand.*
  - Uitval en/of vertrek van medewerkers (op sleutelposities) bij het programma Binnenhof Renovatie.
    - *Zowel binnen het programma als bij betrokken gebruikers, stakeholders en marktpartijen vormt capaciteit een knelpunt. Het programma heeft afgelopen jaar een aantal wisselingen op sleutelfuncties gehad, waardoor kennisverlies opgetreden is. De krapte op de arbeidsmarkt leidt tot uitdagingen voor het tijdig vinden van eventuele vervanging of extra inzet van capaciteit. Beheersing is gericht op het vroegtijdig in beeld brengen van de capaciteitsbehoefte, het monitoren van de werkdruk bij individuele medewerkers en het maken van keuzes in de prioritering van werkzaamheden*
  - Doorlopend gebruik van het Binnenhof hindert de voortgang van de renovatie Binnenhof.
    - *Voor de voortgang van de renovatie blijft het wenselijk zo spoedig mogelijk doorlopend gebruik van het Binnenhof af te bouwen. Met het*

*vertrek van gebruikers is het risico dalend maar blijft bestaan totdat het ministerie van Algemene Zaken de tijdelijke huisvesting in gebruik genomen heeft. De huidige impact van de latere verhuizing is, door de eerder genomen mitigerende maatregelen, voor het programma te beheersen. Met het ministerie wordt gestuurd op een tijdig vertrek in Q1 2024.*

Evenals aangegeven in de voorgaande rapportage zijn er, naast deze toprisico's, verschillende onderliggende risico's die hun effect kunnen hebben op de financiën, op tijd, en/of op de kwaliteit van de renovatie. Deze worden regelmatig geactualiseerd en "gescoord" op kans van optreden en effect, waarbij beheersmaatregelen worden doorgevoerd en gemonitord.

### 3. Financiën

#### 3.1. Ontwikkelingen budget

Zoals eerder in de voortgangsrapportages is aangegeven is het uitgangspunt in de renovatie van het Binnenhofcomplex dat het project binnen de afgesproken randvoorwaarden gerealiseerd zal worden: sober en doelmatig en binnen de vastgestelde kaders, inclusief prijspeilcorrectie met inbegrip van vier disclaimers. Deze zijn relevant voor het moeten bijstellen van tijd en geld als gevolg van: 1. Marktspanning 2. Extra eisen beveiliging 3. Extra eisen duurzaamheid 4. Onvoorziene technische uitvoeringsrisico's.

De ontwerpen passen tot nu toe binnen de afgesproken budgettaire kaders. De komende jaren zal er echter wel op de voorjaarsbesluitvormingsmomenten een aanzienlijk beroep op de disclaimers marktspanning, veiligheid en onvoorziene technische uitvoeringsrisico's worden gedaan. Ook dit is conform afspraak. Het gaat om componenten die niet door het RVB te beïnvloeden zijn.

De uitkomsten van de voorjaarsbesluitvorming 2023 zijn in onderstaande tabel nog niet verwerkt. Deze worden in de tiende voortgangsrapportage verwerkt. Het gepresenteerde budget in onderstaande tabel is reeds aangepast op de eerder afgesproken indexering voor 2023. Het betreft een toename van de budgettaire kaders met € 15,8 mln.

Budget ultimo 2023	(€ mln)	Totalen (€ mln)
<b>Renovatie</b>		
Budget Renovatie (ultimo 2020)	452,0 mln	
+ Indexatie ultimo 2021	14,8 mln	
+ Disclaimer veiligheid (2021)	127,0 mln	
+ Disclaimer duurzaamheid (2021)	13,9 mln	
+ Indexatie ultimo 2022	15,2 mln	
+ Indexatie ultimo 2023	15,8 mln	
<b>Totaal renovatie</b>		<b>638,7 mln</b>
Budget Tijdelijke Huisvestingen (ultimo 2020)	110,1 mln	
+ O.a. Covid – 19 maatregelen	1,1 mln	
<b>Totaal tijdelijke huisvestingen</b>		<b>111,2 mln</b>
<b>TOTAAL</b>		<b>749,9 mln</b>

#### 3.2. Gerealiseerde Uitgaven

Onderstaande tabel toont de geactiveerde uitgaven tot nu toe, uitgesplitst voor het deel gerelateerd aan de renovatie en de tijdelijke huisvestingen.

Uitgaven projectbudget (€)	Tot medio 2023	Nog te besteden
<b>Renovatie</b>	145,8 mln	<b>492,9 mln</b>

Tijdelijke huisvesting, waarvan:		
B67 (TK)	22,3 mln	
LV34 (EK/RVS)	6,4 mln	
B73 (AZ)	0,0 mln	
<b>Totaal tijdelijke huisvestingen</b>	<b>28,7 mln</b>	<b>82,5 mln</b>
<b>TOTAAL</b>	<b>174,5 mln</b>	<b>575,4 mln</b>

*Toelichting uitgaven tijdelijke huisvestingen*

De uitgaven voor de tijdelijke huisvestingen sluit aan bij de gebruiksvergoeding die het Rijksvastgoedbedrijf voor het gebruik van deze panden in rekening brengt. Het betreft met name afschrijvings- en rentekosten.

*Toelichting realisatie renovatie*

De gerealiseerde renovatiekosten tot nu toe hebben vooral betrekking op advies- en ontwerpkosten. Zoals aangekondigd in de achtste voortgangsrapportage is de afgelopen periode een analyse uitgevoerd van de betreffende kosten, omdat deze omvangrijker zijn dan op grond van de actuele stand van zaken in het programma verwacht zouden mogen worden.

Uit het onderzoek blijken vier hoofdoorzaken aan te wijzen:

1. extra inzet van de aannemer in de ontwerpfase. Het eerder betrekken van aannemers in de ontwerpfase, bijvoorbeeld voor het ontwerpen van installaties, heeft als doel om risico's in de uitvoering zoveel te beperken en onvoorziene bouwkosten te voorkomen,
2. extra advies- en ontwerpkosten voor aanvullende eisen op het gebied van veiligheid,
3. de uitbreiding van de omvang van de werkzaamheden in het Binnenhof heeft als gevolg dat meer archeologische, bouwkundige en asbestonderzoeken nodig zijn,
4. verschuivingen van uitgangspunten in de organisatie van het programma hebben geleid tot een intensievere ontwerp- en besluitvormingsprocessen, bijvoorbeeld het werken met separate architecten per complexdeel en meer betrokkenheid van diverse interne en externe stakeholders.

De extra kosten kunnen in belangrijke mate als regulier onderdeel van de verwachte claims rond de disclaimers veiligheid, onvoorziene uitvoeringsrisico's en marktspanning meelopen. Voor een ander deel kunnen zij worden opgevangen in de begroting van het programma. Daarnaast zijn maatregelen genomen de beheersing van deze kosten blijvend te kunnen borgen.

## 4. Overig

### 4.1. Tijdelijke huisvesting Algemene Zaken

In de achtste voortgangsrapportage is toegelicht dat het VO voor de tijdelijke huisvesting verder zal worden uitgewerkt. Bij de uitwerking van het VO heeft de Beveiligingsautoriteit Rijk de gevraagde veiligheidseisen van AZ beoordeeld. Beveiligingsautoriteit Rijk heeft bevestigd dat in het kader van de integrale beveiliging meer aanpassingen nodig zijn aan het bestaande gebouw voor de tijdelijke huisvesting dan bij aanvang gedacht. De consequenties daarvan op de planning en op kosten worden nu inzichtelijk gemaakt. Het VO wordt op zeer korte termijn vastgesteld. Momenteel wordt toegewerkt naar een uithuizing in Q1 2024. Belangrijk is dat AZ verhuisd is voor 31 juli 2024, de uiterste datum voor gebruik van het Binnenhof.

### 4.2. Archeologie

Met de graafwerkzaamheden die in de rapportageperiode zijn uitgevoerd zijn zoals verwacht ook zeer regelmatig archeologische vondsten aangetroffen. Al deze vondsten worden gedocumenteerd door de dienst Archeologie van de gemeente Den Haag. Om de geschiedenis van het Binnenhof inzichtelijk te maken voor het bredere publiek wordt de kennis over de meest aansprekende vondsten samen met al beschikbare informatie verwerkt tot een virtueel museum dat naar verwachting in de tweede helft van dit jaar beschikbaar zal zijn. Hiermee wordt mede invulling gegeven aan de motie Beckermann (kamerstuk 34293-87) inzake publieksparticipatie.

In de brief van 16 december 2021 over de stand van zaken (kamerstuk 34293-125) is het onderzoek naar de grafkelders onder de Hofkapel toegelicht. Dit onderzoek dat naast de renovatiewerkzaamheden wordt uitgevoerd is gericht op het vastleggen van de rijkdom van het bodemarchief zonder het menselijk botmateriaal te bergen. Op het moment dat de vergunningen zijn afgegeven zal dat onderzoek plaats gaan vinden passend met de andere werkzaamheden op het Opperhof. Hierbij zal het publiek grotendeels digitaal worden betrokken.

### 4.3. Communicatie en omgeving

In de achtste voortgangsrapportage is toegelicht dat de communicatie over het programma zich richt op vier pijlers, te weten omgevingsmanagement, meldingen, participatie en onderzoek.

In het kader van omgevingsmanagement zijn er vaste overlegmomenten met de gebruikers, bewonersorganisaties, ondernemersverenigingen en andere belangenorganisaties. Daarnaast vinden ook ad hoc overleggen plaats en is regelmatig contact onderhouden met ondernemers in de nabijheid van de bouwplaats. In november heeft weer een informatiemarkt plaatsgevonden en de volgende staat gepland op 15 mei. Ook zijn speciale bijeenkomsten georganiseerd over de bouwschuttingen en het schadeprotocol voor inkomstenderving. De gesprekken in het kader van participatie over bouwschuttingen, de nieuwe publieksentree Tweede Kamer en de inrichting van de Hofplaats zullen ook de komende periode worden voortgezet. Zoals toegelicht in paragraaf 1.2 start ook de participatie over de wijze waarop artikel 1 van de Grondwet een plek krijgt rondom de publieksentree de komende periode.

### *Omgevingsonderzoek*

Tweemaal per jaar vindt een omgevingsonderzoek rond het Binnenhof plaats. Voor het onderzoek is een uitnodiging gestuurd naar meer dan 3000 ondernemers en omwonenden. Anders dan in vorige onderzoeken is in dit onderzoek een apart blok over participatie en de verwachtingen daarover toegevoegd.

Uit dit omgevingsonderzoek blijkt dat sinds de start van renovatiewerkzaamheden het aandeel omwonenden en gebruikers dat overlast ervaart van bijvoorbeeld verkeershinder of geluidsoverlast is gestegen. Ook de onvrede met informatievoorziening én het luisteren naar wensen en behoeften laat een stijgende trend zien t.o.v. eerdere metingen. Ondanks het grotere aandeel omwonenden dat aangeeft ontevreden te zijn hierover, is men wel positiever over de frequentie waarmee men op de hoogte wordt gehouden.

In het kader van omgevingscommunicatie wordt het omgevingsonderzoek periodiek uitgevoerd. Het volgende onderzoek is eind 2023 gepland. De metingen worden onder meer ingezet om communicatie-inspanningen effectiever te kunnen sturen.

Zoals in eerdere voortgangsrapportages toegelicht is de gezamenlijke ambitie van de gemeente en het RVB om eraan bij te dragen de bezoekersaantallen in de directe omgeving van het Binnenhof tijdens de renovatieperiode op peil te houden, zoals vastgelegd in de publicatie "Renovatie Binnenhof, met oog voor de omgeving". Naast het virtueel museum waaraan wordt gewerkt door de stadsdienst archeologie van de gemeente Den Haag, wordt ook een augmented reality tour ontwikkeld. Hier kunnen mensen via een wandelroute kennismaken met bijzondere plekken rond het Binnenhof. De samenwerking volgt als een verlengde uit het initiatief van Stichting Museumkwartier die in opdracht van de gemeente Den Haag met Studio Louter dit reeds uitwerkte voor prominente gebouwen in de Haagse binnenstad. Oplevering van de augmented reality tour is voorzien medio 2023. De functionele verbouwing van het informatiecentrum aan de Plaats 22 is in de rapportageperiode afgerond. Momenteel wordt gewerkt aan inrichting van een expositie terwijl de locatie op dit moment als pop-up in gebruik wordt genomen voor het spreekuur van de omgevingsmanager met omwonenden. Een officiële opening van het informatiecentrum is later dit jaar gepland. De afgelopen maanden is het ontwerp van het uitzichtpunt op het Buitenhof verder vormgegeven. Voor de bouwwerkzaamheden zijn bouwketen nodig die gezien de beperkt beschikbare ruimte deels op de Hofvijver zullen moeten worden geplaatst. Om zorg te dragen voor een aantrekkelijk straatbeeld voor omwonenden, ondernemers en bezoekers van de Haagse binnenstad is de uitstraling van deze bouwketen in overleg met de omgeving vormgegeven. De realisatie van de uitkijkpunt en de bouwketen kan pas plaatsvinden wanneer de aanvraag voor de natuurvergunning is afgehandeld.

Op incidentele basis hebben de afgelopen periode enkele rondleidingen plaatsgevonden. De komende periode zal dit uitgebreid worden en zal de bouwplaats tijdens het weekend van 17 juni op de dag van de bouw en de dag van de architectuur te bezoeken zijn voor publiek. Om de omgeving van het Binnenhof aantrekkelijk te houden draagt het RVB bij aan diverse kleinere initiatieven zoals een bijdrage aan activiteiten in het kader van het Prinsjesfestival of het plaatsen van kerstbomen in de decembermaand.

Daarnaast is de percentageregeling Kunst onder leiding van het Rijksatelier voortvarend van start met het programma Kunstparade Binnenhofrenovatie. Dit is een samenwerking tussen Atelier Rijksbouwmeester, de gebruikers van het Binnenhof en gemeente Den Haag. Als in een parade worden verschillende kunst opdrachten gedurende de renovatieperiode achtereenvolgens gegeven die

toegankelijk zullen zijn voor het brede publiek. De eerste kunstuitvoering wordt nog voor de zomer verwacht. Kunstenaar Tirzo Martha is hiervoor uitgenodigd door de Eerste Kamer.